

БЮДЖЕТ ТАШКИЛОТЛАРИДА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Калонов Шохижахон Нормахмад ўгли

*Олий таълимни ривожлантириш
тадқиқотлари маркази*

E-mail: shoxjoxonkolonov19942702@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6636-7293

Аннотация

Мазкур мақолада бюджет ташкилотларида молиявий натижалар ҳисобининг айрим назарий жиҳатлари ўрганилган ҳамда молиявий манбалари атрофлича таснифланган. Жумладан, молиявий натижаларга нисбатан хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимлар ҳамда мутахассислар томонидан берилган таърифлар қиёсий таҳлил қилинган, бюджет ташкилотлари молиявий маблағларининг манбалари ва молиявий натижаларнинг элементлари назарий жиҳатдан ўрганилиб бюджет ташкилотларида молиявий натижаларни илмий аҳамиятини ошириш юзасидан тегишли тавсия ва хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: бюджет ташкилотлари, молиявий натижалар, молиявий натижалар ҳисоби, халқаро молиявий ҳисобот, бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари маблағлар.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В БЮДЖЕТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Калонов Шохижахан Нормахмад оглы

*Центр исследований развития
высшего образования*

E-mail: shoxjoxonkolonov19942702@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6636-7293

Аннотация

В статье изучены некоторые теоретические аспекты учета финансовых результатов в бюджетных организациях и подробно классифицированы источники финансирования. В частности, проанализирована определения к финансовым результатам сформированные зарубежными и отечественными экономистами и специалистами, теоретически изучены источники

финансовых ресурсов бюджетных организаций и элементы финансовых результатов, а также сформулированы соответствующие рекомендации и выводы относительно повышения научной значимости финансовых результатов в бюджетных организациях.

Ключевые слова: бюджетные организации, финансовые результаты, учет финансовых результатов, международная финансовая отчетность, бюджетные средства, внебюджетные фонды.

THEORETICAL ASPECTS OF ACCOUNTING OF FINANCIAL RESULTS IN BUDGET ORGANIZATIONS

Kalonov Shokhizhakhan Normahmad ogly

Center for Higher Education

Development Research

mail: shoxjoxonkolonov19942702@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6636-7293

Abstract

In this article, some theoretical aspects of accounting of financial results in budgetary organizations are studied and financial sources are classified in detail. In particular, the definitions given by foreign and local economists and specialists regarding financial results were comparatively analyzed, the sources of financial resources of budget organizations and the elements of financial results were theoretically studied, and appropriate recommendations and conclusions were formed regarding increasing the scientific significance of financial results in budget organizations.

Keywords: budgetary organizations, financial results, accounting of financial results, international financial reporting, budgetary funds, extra-budgetary funds.

Кириш

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти фойда олишга қаратилади. Бюджет ташкилотлари ҳам бундан мустасно эмас, бироқ барча бюджет ташкилотлари фаолияти ҳам фойда олишга қаратилмайди. Шунга қарамадан, барча бюджет ташкилотларида молиявий натижалар ҳисоби ва натижаларини юритиш муҳим ҳисобланади.

Дастлаб шуни таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда тижорат ташкилотлари сингари бюджет ташкилотлари олдида ҳам иқтисодий

самарага эришиш муҳим масалалардан ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “...энергия ва ресурслар сарфини камайтириш, ишлаб чиқаришга энергия тежайдиган технологияларни кенг жорий этиш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш, иқтисодий тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш” [1] каби устувор вазифа белгиланган. Ушбу вазифанинг самарали ижросини таъминлашда айна пайтда мамлакатимиз олий таълим муассасаларида қуёш панелларининг ўрнатилиши ва бу борада қутилаётган иқтисодий натижаларни алоҳида таъкидлаш лозим.

Ушбу мақолада бюджет ташкилотлари фаолиятини амалга оширишда молиявий натижалар юриштирининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини, шунингдек, амалиётдаги ҳолатини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қиламиз.

Дастлаб “бюджет ташкилоти”, “молиявий натижалар”, “бюджет ташкилотлари даромад ва харажатлари” каби иқтисодий терминларнинг моҳиятини ушбу йўналишда илмий тадқиқот ишларини амалга оширган иқтисодчи олимлар ва мутахассисларнинг илмий асарлари ва тадқиқотларида келтирилган фикрлар ва ёндошувларни қиёсий ўрганиш асосида тегишли ишланмаларни шакллантиришга ҳаракат қиламиз.

Адабиётлар шарҳи

Иқтисодий адабиётлар ва онлайн иқтисодий манбаларда бюджет ташкилоти – давлат ёки тегишли муниципал таркибий тузилмалар томонидан мазкур субъектларнинг қонунларида назарда тутилган ваколатларни амалга оширишни таъминлаш учун ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш учун ташкил этилган нотижорат ташкилотидир, – дея таърифланади.

Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодексига, шунингдек, бюджет ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш, бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий натижалар бўйича амалда бўлган меъёрий ҳужжатларда “бюджет ташкилоти” термини моҳиятига иқтисодий жиҳатдан берилган таърифни топишнинг имкони бўлмади.

Молиявий натижалар хусусида сўз юритганда, бу ҳақда иқтисодчи олимлар ва мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларига эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади, чунки уларнинг бу ҳақдаги таърифлари кўпчилик ҳолатда бир-биридан айрим жиҳатлари билан фарқ қилади. Шу боисдан мақоламизда хориж ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг молиявий натижалар хусусидаги илмий ёндошувлари ва назарий қарашларини атрофлича қиёсий ўрганамиз

хамда тегишли хулосаларни шакллантирамыз.

Буюк Британиялик Ж. Хиксинг фикрича, молиявий натижа “... ҳисобот даврида капиталнинг ўсишидир. Зарар шунга мувофиқ капиталнинг камайишидир” [2]. Австралиялик Й. Шумпетер “Молиявий натижа фирма тушуми ва харажати ўртасидаги тафовут”дир дея молиявий натижаларнинг иқтисодий мазмунини очишга ҳаракат қилган [3]. АҚШнинг таниқли иқтисодчиси И. Фишер “Молиявий натижа даромадлилик ўзгариши ҳисобига ҳисобот давридаги активларни баҳолаш мобайнидаги ўсишдир” деган иқтисодий таърифни илгани суради [4]. Германиялик В. Ригер “Молиявий натижа – бу бутун фаолият мобайнида жамланган маблағлар билан корхона таъсис этилган вақтдаги маблағлар ўртасидаги тафовутдир” [5] деб, унинг мазмунини очиб беришга ҳаракат қилган.

Юқорида ривожланган мамлакатлар иқтисодчи олимларининг молиявий натижаларнинг иқтисодий мазмунига берган таърифларига жиддий эътибор берадиган бўлсак, улар томонидан берилган таърифлар қатор мунозарали ҳолатлардан ҳоли эмаслигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Хусусан, молиявий натижалар қандай қийматда акс эттирилиши, қайси муддатларга тайёрланиши, айримларида корхонанинг айнан қандай маблағларининг ўсиши мавҳумлиги ва бошқа шу кабилар шулар жумласидандир.

Тадқиқот объектини россиялик иқтисодчи олимлар томонидан молиявий натижаларнинг иқтисодий мазмунига берилган таърифларига қаратамыз.

Иқтисодчи олимлар А.Я. Соколов, М.Л. Пятовларнинг фикрларига кўра, молиявий натижа “... хўжалик юритувчи субъектнинг даромад ва харажатлари ўртасидаги фарқ ёки соф активларнинг ўсишидир” [6]. Бизнинг назаримизда, олимларнинг молиявий натижаларга берилган таърифда айрим мулоҳазали ҳолат мавжуд бўлиб, унда муаллифлар фойда ёки зарар хусусидаги фикрларни, шунингдек, молиявий натижалар маълум даврга тайёрланишини таъкидлашмаган. Чунки молиявий натижаларнинг асосий мақсади хўжалик субъектининг маълум даврдаги молиявий фаолиятининг натижаси бўлиб, ушбу молиявий натижа фойда ёки зарар сифатида тегишли ҳисоботларда ўз аксини топади.

Г.Р. Вагазова ва Е.С. Лукьянованинг таъкидлашича, молиявий натижа “... корхоналар ишлаб чиқариши, молиявий ва инвестицион фаолиятининг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир” [7]. Бир жиҳатдан ушбу таъриф молиявий натижанинг иқтисодий мазмунини маълум даражада очиб берган бўлса-да, унда асосий урғу фақат инвестицияларга берилган. Бундан

ташқари, молиявий натижаларнинг даврийлиги ҳам муаллифларнинг эътиборидан четда қолган.

Е.П. Козлова ва бошқалар томонидан тайёрланган ўқув адабиётида молиявий натижаларга “... корхона фаолиятининг молиявий натижаларини ифодаловчи пировард кўрсаткич баланс (ялпи) фойда ёки зарар ҳисобланади” [8] мазмундаги иқтисодий таъриф берилган, Таъкидлаш жоизки, ушбу таъриф ҳам қатор мулоҳазали ҳолатлардан ҳоли эмас.

Ўзбекистонлик иқтисодчилардан И.С. Мусахонзода “Молиявий натижалар – маълум даврга фаолият натижасида олинган даромад ва харажатларни солиштириш ҳамда хусусий капитал ўзгариш миқдорини ифодаловчи қийматнинг пул эквивалентидаги абсолют натижасидир” [9] мазмунда анчагина аниқ ва соддароқ таърифни беришга муваффақ бўлган, бироқ ушбу таърифда ҳам даромад ва харажатни солиштириш натижаси фойда ёки зарар бўлиши мумкинлиги ҳақидаги иқтисодий категориялар эътибордан четда қолган.

Таҳлил ва натижалар

Бюджет ташкилотларида молиявий ҳисоботнинг асосий мақсади бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ундан фойдаланишдир, чунки кейинги йилларда бюджет ташкилотлари нафақат давлат бюджети маблағлари ҳисобидан, балки тижорат асосида ҳам катта миқдорда молиявий маблағларни жалб қилмоқда. Масалан, Ўзбекистондаги айрим давлат олий таълим муассасалари молиявий маблағларининг 95-98 фоизи талабалар билан тузилган контракт маблағлари ҳисобидан жалб этилмоқда. Бу, албатта, мазкур олий таълим муассасаларининг молиявий ҳолати, фаолияти ва пул оқими тўғрисида тўлиқ, тўғри ва холис маълумотларни тақдим этиш имкониятини берадиган молиявий ҳисоботларни шаффоф ва тўлиқ юритишни талаб этади. Бундан ташқари, олий таълим муассасалари хориж ҳамкорлари билан қўшма таълим ва иккидипломли ўқитиш жараёнларини йўлга қўймоқда, Айнан шу жараёнлар ҳам молиявий ҳисоботларни халқаро молиявий ҳисобот стандартларига (кейинги ўринларда – МҲХМ) мувофиқ равишда тақдим этиш заруратига дуч келмоқдалар. МҲХМдан фойдаланиш молиявий ҳисоботнинг шаффофлигини таъминлайди, олий таълим муассасасининг молиявий ҳолати ва фаолиятининг тўғрилигини кўрсатади.

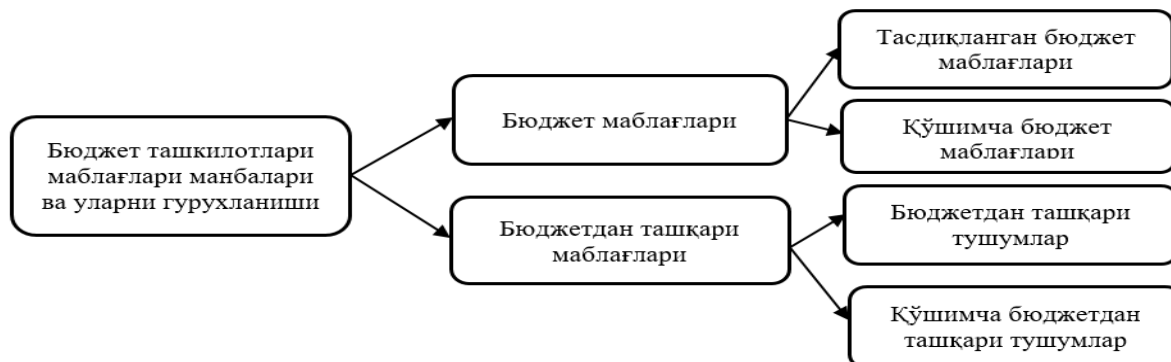
Бюджет ташкилотлари молиявий натижалари хусусида сўз юритганда, даставвал уларнинг маблағлари манбаларини кўриб чиқишимиз муҳим ҳисобланади.

Қуйидаги чизмада бюджет ташкилотлари молиявий манбалари ва

уларни гуруҳланиши келтирилган.

1-чизма.

Бюджет ташкилотлари молиявий маблағлари манбалари ва уларнинг гуруҳланиши*

*Муаллиф ишланмаси.

Чизма маълумотларидан кўриниб турибдики, бюджет ташкилотининг молиявий маблағларининг манбалари иккита йирик гуруҳдан ташкил топган бўлиб, уларнинг асосийси ташкилотга давлат бюджетдан ажратилган маблағлари ҳисобланади. Бюджетдан ажратилган маблағлар ҳам ўз навбатида тасдиқланган бюджет маблағлари ва қўшимча бюджет маблағларидан ташкил топади.

Чизмада бюджетдан ажратилган маблағлар ҳам йирик иккита гуруҳдан ташкил топган бўлиб, ўз навбатида, бюджетдан ташқари маблағлар ва қўшимча бюджетдан маблағлар бир неча манбаларга бўлиниб, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларининг манбалари бюджетдан ажратилаётган маблағларнинг манбаларидан бир неча баробар кўпроқдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий натижалар ҳисоботи бухгалтерия ҳисобининг “ҳисоблаш” тамойили асосида юритилади. Шу боис ҳам айрим ҳолатларда бюджет ташкилотлари даромад ва харажатлари амалий жиҳатдан дастлабки ҳисоблаш тамойили асосида акс эттирилган натижаларга мос келмаслиги мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, тижорат фаолияти билан шуғулланишга рухсат берилган бюджет ташкилотлари бухгалтерия ҳисобини даромад ва харажатларни ҳисоблаш методи асосида амалга оширади. Бухгалтерия ҳисобида ҳисоблаш методининг касса методидан фарқи шундаки, ушбу методда барча даромад ва харажатлар операциялар содир бўлган куннинг ўзида бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади. Масалан, олий таълим муассасаси журнал ва газеталарга йиллик обуна суммаси ҳисобот йилининг бошида тегишли “Жорий йил учун обуна учун ҳисобланган

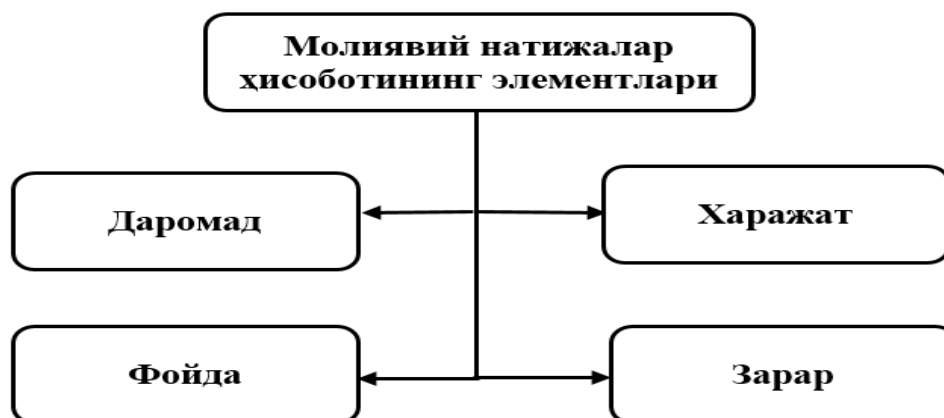
харажатлар суммаси” ҳисобварағида акс эттирилади ва бир йўла ушбу сумма муассасанинг харажатлар ҳисобидан чиқим қилинади. Ушбу сумма тегишли нашриёт ва таҳририятлар билан тузилган шартнома асосида белгиланган муддатда муассасанинг ҳисобварағидан ўтказиб берилади. Айрим сабабларга кўра маълум журналлар йил давомида олинмаганда ёки нархлари ўзгарганда харажатлар суммаси камайиши ёки ортиши мумкин.

Демак, молиявий натижалар ҳисоботи хўжалик юритувчи субъектлар, шунингдек, бюджет ташкилотларининг маълум молиявий ҳисобот даврида қандай фаолият юритганлигини белгиловчи ҳужжат бўлиб, унинг натижаси фойда ёки зарар кўринишда акс эттирилади.

Молиявий натижалар ҳисоботида асосан тўртта элемент муҳим ўрин эгаллаб, улар қуйидаги чизмада келтирилган.

2-чизма.

Молиявий натижалар ҳисоботининг элементлари*

* Муаллиф ишланмаси.

Чизмада келтирилган даромад – бу ўсиш, харажат – бу иқтисодий фойданинг камайиши. Ташқаридан активларни олиш ёки тасарруф этиш, шунингдек, бюджет олдидаги мажбуриятларни қайтариш ёки бюджет маблағларини олиш, учинчи шахслар олдидаги мажбуриятлар ташкилотнинг капиталида маълум ўзгаришларга олиб келади.

Бухгалтерия ҳисоби учун даромад қуйидаги шартлар бажарилганда, яъни:

-ташкилот шартномаларнинг аниқ шартларидан келиб чиқадиган ушбу даромадларни олиш ҳуқуқига эга бўлганда;

-даромад миқдори аниқланиши мумкин бўлганда;

-аниқ бир иқтисодий факт натижасида фойдани ошириш имконияти мавжуд бўлганда;

-маҳсулот-товар ёки кўрсатилган хизматларга эгалик ҳуқуқи ташкилот-сотувчидан харидорга ўтганда;

-муайян даромад олиш билан боғлиқ харажатлар аниқ белгиланиши мумкин бўлганда, даромад тан олинади.

Бухгалтерия ҳисоби учун харажатлар қуйидаги шартлар бажарилганда, яъни:

-амалдаги қонун ҳужжатлари асосан харажат жорий талабларга мувофиқ тузилган аниқ шартномага мувофиқ амалга оширилган ва юридик кучга эга бўлганда;

-харажат миқдори аниқланиши мумкин бўлганда;

-аниқ бир иқтисодий факт натижасида ташкилотнинг иқтисодий фойдасининг пасайиши юз бериши мумкин бўлган ҳолларда тан олинади.

Ташкилот томонидан қилинган ҳар қандай харажатлар ҳеч бўлмаганда санаб ўтилган шартлардан бирига мос келса, ташкилотнинг дебиторлик қарзлари бухгалтерия ҳисоби регистрларида акс этирилади.

Умумий даромад ва умумий харажатлар ўртасидаги фарқ молиявий фойда ёки зарар кўрсаткичи билан белгиланади ва ташкилот фаолиятининг маълум ҳисобот давридаги натижаси ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар, шунингдек бюджет ташкилотлари молиявий натижаларининг ҳисоботлари профессор А. Авлоқулов томонидан чуқур тадқиқ этилган. Олим молиявий натижалар ҳисоботи фойдаланувчилар учун муҳим манба эканлигини эътироф этган ҳолда, молиявий натижалар кўрсаткичлари учта асосий, яъни статик, динамик ва органик назариялардан иборат эканлигини таъкидлайди [10].

Статик назариянинг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг мулк қиймати ва молиявий мустақиллик коэффициентини аниқлашга хизмат қилади. Динамик назария эса рентабеллик кўрсаткичларини аниқлашда қўлланилади. Органик назария эса статик ва динамик назариялар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган мулоҳазали ва зиддиятли ҳолатларни бартараф этишда қўлланилади.

Хулоса

Бюджет ташкилотларида молиявий натижалар ҳисобининг талқинини қиёсий ўрганиш натижасида қуйидаги асосий хулосалар шакллантирилди:

-бюджет ташкилотларда иқтисодий жараёнларни макро ва микро даражада самарали бошқаришда кўп жиҳатдан молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади, хусусан, бюджет ташкилотлари нафақат давлат бюджети маблағлари билан кифояланиши, балки ўзлари ҳам қўшимча молиявий манбаларни излаб топиши лозим;

-молиявий ҳисоб натижаларининг иқтисодий мазмунига хориж ва маҳаллий иқтисодчи олимлар томонидан берилган таърифлар ягона

ёндошувга эга эмас, бунинг асосий сабаби молиявий ҳисоб натижаларга берилган таърифлар турли макон ва замонда берилганлигидир;

-хўжалик юритувчи субъектларда, шу жумладан, бюджет ташкилотларида молиявий натижанинг иқтисодий талқини, яъни капиталнинг ўзгариши ёки пул маблағларининг ўзгариши сифатида қаралиши мумкин;

-молиявий натижалар ҳисоботида хўжалик юритувчи субъектларнинг маълум молиявий даврдаги даромад ва харажатлари ҳамда фойда ёки зарарининг натижалари акс эттирилади;

-молиявий натижалар ҳисоботида хўжалик юритувчи субъектларнинг даромад ва харажатлари уч гуруҳга бўлинади. Улар – операцион; операцион бўлмаган ва молиявий ёки фоизли даромад ва харажатлардир.

Умуман олганда, бюджет ташкилотларида молиявий натижалар ҳисобининг айрим назарий жиҳатларини қиёсий ўрганиш асосида тегишли тавсиялар ва хулосаларни ишлаб чиқилиши мамлакатимизда фаолият юритаётган бюджет ташкилотларини, хусусан олий таълим муассасаларини халқаро даражада ҳамкорлик муносабатларини ва хорижий инвестицияларни жалб имкониятларини юқори пағонага кўтаришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль.

2. Хикс Д.Р Стоимость и капитал. – М.: Прогресс, 1993. – 487 с.

3. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

4. Fisher I. The nature of capital and income. New York: Macmillan, 1930.

29. Walton P., Haller A., Raffourner B. International Accounting. London: Thomson, 2003. 430 p.

5. Соколов Я.В., Соколов В.Я. История бухгалтерского учета. – М.: Магистр, 2011. –287 с.

6. Соколов Я.В., Пятов М.Л. Бухгалтерский учет. – М.: 2000 – №21 – С. 56-59.

7. Вагазова Г. Р., Лукьянова Е. С. Сущность финансовых результатов деятельности предприятия // Молодой ученый. – 2015. – №11.3. – С. 13-15

8. Козлова Е.П. Бухгалтерский учет / Е.П. Козлова, Н.В. Парашутин, Т.Н. Бабченко, и др. – М.: Финансы и статистика, 2015. – 464 с.

9. Мусахонзода И.С. Корхоналар молиявий натижаларини бошқариш

тизимини такомиллаштириш. и.ф.фал. фан. док. (PhD) дисс. авт. – Т.: 2020. – 28 б.

10. Авлоқулов А.З. Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. Иқтисод фан. док. дисс. авторефер. – Тошкент: ТМИ, 2019. – 72 б.

11. Хажимуратов Н.Ш. Молиявий ҳисобот аудити: назария, методология ва амалиёт. Монография. – Тошкент: Impress media, 2021. – 236 б.

12. Бычкова С.М. Аудиторская деятельность. теория и практика. – СПб.: Лан, 2000. – 320 с.